

Тамара Чоп

Український футуризм у вітчизняних аналітичних працях

У статті досліджено окремі естетичні категорії українського футуризму в аналітичних працях критиків початку минулого століття та сучасників. З'ясовано рівень та повноту теоретичного погляду на естетичну концепцію напрямку, його залежність від панівної ідеології.

Ключові слова: футуризм, М. Семенко, динамізм, естетика, бібліографія, критика.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблемність у висвітленні українського футуризму як визначального напрямку українського авангарду полягає в різних концептуальних підходах. Епатажність, грубість, бурхливі виступи проти традиційної культури, антиреалізм, нефігуративний, абстрактний футуристичний живопис, що абсолютизує поняття форми, – усе це провокувало негативне сприйняття футуристів у період їхньої творчості не лише з боку публіки, а й з боку критиків та колег по цеху. З іншого боку, складність у побудові цілісної футуристичної парадигми полягає в різних естетичних положеннях його жанрового спрямування. Так, наприклад, якщо літературний футуризм утілював концепцію деструктивності у своїй творчості, заперечував поняття естетизму, краси, духовності, традиції, підсилював це супротивом нонконформізму, то живописний кубофутуризм, розробляючи концепції «деструкції», орієнтувався на поняття «інтуїтивного», «духовного», «онтологічного», намагався через «деформацію» матеріального об'єкта на площині живописного твору звернути увагу глядача не на раціональне сприйняття твору, а на його підсвідоме «бачення».

Мета статті полягає у формуванні уявлення щодо обсягу білих плям у розумінні теоретичної позиції українського літературного футуризму. У свою чергу, постає завдання здійснити огляд аналітичних досліджень напрямку в їхній хронологічній послідовності, що дасть змогу побачити не лише адекватність сприйняття його положень сучасниками та наступними поколіннями, а й зрозуміти роль вироблених футуризмом естетичних понять у подальшому розвитку української культури.

Виклад основного матеріалу дослідження й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Перші аналітичні розвідки, присвячені аналізу естетики українського футуризму, з'являються одночасно з розгортанням самого напрямку. Найпотужніший їхній пласт присвячений літературному футуризму, представленому групою М. Семенка та його однодумців. Осібні положення естетики українського мистецтва майбутнього проаналізовано в наукових працях та публікаціях сучасників і учасників напрямку, проте загальна кількість оціночних суджень щодо українського панфутуризму була, звичайно ж, негативного й ангажованого характеру. Найбільш відомі тогочасні критики (М. Євшан, М. Зеров, С. Єфремов) переважно вбачають у цих поетичних експериментах лише епігонство, пусту формалізацію, бажання бути оригінальним. Попри це, С. Єфремов влучно відзначає в Семенка барокові відгомони, «наслідування» Котляревського; літературознавець О. Дорошкевич убачає «натуралізм» та естетизацію буденності, аналізує витoki семенкового «телеграфного слова», позитивно оцінює синтез жанрів, як-от: поєднання інтимної лірики на тлі урбаністичних замальовок. Об'єктивно намагається оцінити творчість М. Семенка відомий своєю увагою до літературної форми критик Б. Якубський. У статті, присвяченій виходу зібрання поезій Семенка за понад 10-річний період, він виділяє два етапи у творчості поета: «пошуковий» та деструктивний. У межах цього поділу критик оцінює пошук нульової форми вірша, його деструкцію на складники та конструктивний принцип, що його використовує автор збірки на першому етапі творчості. Щодо другого, декадентського, з погляду науковця, періоду, то поряд зі звинуваченнями в неприхованому наслідуванні російських футуристів і навіть символістів, Якубський влучно відзначає оригінальність поезії Семенка завдяки її специфічній «щирості», «наївності». Автор, непересічна особистість якого проявлена в текстах, уважає літературознавець, – це збірний образ, який представляє «хвору, виламану, болісно витончену, неврастенічну, еротоманську душу певної верстви сучасності» [13, с. 493]. Окремими тезами торкається Якубський експериментальних технік і винаходів поета, ранніх віршів, схожих на імпресіоністичні ескізи, та пізньої формули Семенкового «поезомалярства».

До найбільш повноцінних, з погляду естетичного аналізу, праць того часу належить розгорнута стаття ще одного критика російського походження Єлизавети Старинкевич. Вона доволі послідовно аналізує не лише версифікаційну діяльність футуристів, а і їхню теоретичну концепцію, викладену в публікаціях О. Полторацького та М. Семенка. Звертаючись до концептуальної частини панфутуризму, Старинкевич засуджує зведення мистецтва до «безумовних рефлексів», до примітивності їхньої критики емоцій, розмитості термінології (ідеться про Семенкову теорію «фактури» і «змісту») та непослідовності в основних поняттях панфутуризму: «деструкції» і «конструкції». Попри переважно критичне, негативне сприйняття творчості цього напрямку, дослідниця з'ясовує роль верлібру, неологізмів, образного боку футуристичної поезії, її евфоніки у формуванні читацького сприйняття. Виділяє різні види футуристичної деструкції вірша: метричну, синтаксичну, композиційну, внутрішню. Визначає різницю між російським та українським футуризмом у ставленні до прозових жанрів, у яких більшу варіативність нових форм вона бачить саме в панфутуризмі [13].

Наступний сплеск теоретичного аналізу футуризму настає лише в 1990-х рр. Це не означає, що футуризм як напрям не брався до уваги науковою думкою попередніх років, проте публікації щодо українського футуризму і в межах Радянського Союзу, і безпосередньо в Україні були однозначно негативними й обмежувалися загальними шаблонними ремарками. Український футуризм не сприймався ні як літературний рух, ані як мистецьке явище загалом. О. Ільницький подає яскраву цитату М. Рильського щодо ролі футуризму в історії української культури: «Шкідливу, руїницьку роботу провадили в нашій мові лихого пам'яті футуристи, конструктивісти та інші "істи", докладаючи усіх зусиль, щоб відірвати мову від живого народного коріння [...] Не кажемо вже про суцільне блазенство й антинародне блюзнірство представників "лівої формації мистецтв", як ця групка себе називала» 8, с. 17. Таким чином, футуристичний напрям до перебудови вважався суто формалістичною групою «штукачів»-маргіналів, літературний доробок яких не був вартий навіть згадки в «Антології української поезії», виданої в Києві 1957 р.

У дев'яності оприлюднено спогади та частину творчого доробку панфутуристів, зокрема їхнього лідера Михайля Семенка (Лео Крігер «Семенко 1979–1982»), матеріали про якого надала переважно його сім'я. Дочка поета, відомий літературознавець Ірина Семенко, друкує під псевдонімом Лео Крігер публікації, присвячені культуртрегерській діяльності лідера руху українського футуризму, аналізує елементи його літературного доробку. Вона позитивно оцінює такі яскраві елементи Семенкової творчості, як екзотизми, які розширюють не лише літературну тематику того часу, а й свідомість читача; профанізацію поетичної мови, інфантилізм, що, на її думку, мали швидше декларативний, або «природничо-науковий» характер [13, с. 586]. Порівнюючи ранні версифікаційні експерименти батька з російськими поетами-футуристами, науковець указує на їхню концептуальну відмінність: замість хлебніковської архаїзації та синтезу український митець атомізує слово, його вірш – це психологізм та раціоналістичність; егоїзми Северяніна трансформуються у творчості Семенка в поглиблений самоаналіз. Загалом, автор визначає творчість поета як екзистенціальну, що зводить нанівець звинувачення в епігонстві щодо російського «будетлянства». Подвійність внутрішнього Я лідера українського панфутуризму потрапляє також у поле зору літературознавця Галини Черниш, яка присвятила постаті Михайля Семенка дисертаційну роботу. Аналізуючи творчий шлях Семенка з погляду біографічного методу, Черниш віднаходить у ньому несподівані риси романтичного героя, який насправді прихований за епатажем та блазнюванням поета [18].

Однією з перших робіт, присвячених висвітленню творчості власне українського футуризму, є дослідження діаспорного вченого О. Ільницького, багатолітня кропітка праця якого репрезентована в монографії «Ukrainian Futurism, 1914–1930. A Historical and Critical Study» (перевидана в Україні у 2003 р.) [8]. У ній О. Ільницький простежує історію зародження та створення українського футуризму на фоні історичних подій, які мали місце на той час в Україні. Яскраво відтворено творчий шлях представників руху, їх теоретичний та творчий доробок. Простежено діалог українського та російського футуризму як двох самодостатніх напрямів, на основі чого проведено аналіз українського футуризму як повноправного літературного руху. Важливо, що окремий розділ присвячено висвітленню саме теоретичної платформи українського футуризму, його трактуванню таких дискусійних на той час естетичних понять та категорій, як «мистецтво», «форма–зміст», «конструкція–деструкція–екструкція», частково проаналізовано співвідношення теоретичної бази футуристів та практичного втілення цих позицій у їхній творчості. Ільницький бере до уваги широковживані й доволі неоднозначні

панфутуристичні поняття «конструкція» та «деструкція», «фактура» та «ідеологія», які розглядає з позиції соціальної системи, побудованої у футуризмі за аналогією до марксизму. Окремо дослідник розглядає суперечливе явище «екструкції», яке самі футуристи сприймали як тимчасову поступку в процесі абсолютного знищення «Великого Мистецтва». Загалом, теоретичний пласт українського футуризму Ільницький виводить як ідеологічну програму, окремі естетичні категорії постають у його аналізі як елементи необхідного входження, згідно із задумом футуристів, у реальне життя, революційний побут.

Вагомим внеском в історію становлення футуристичного напрямку стало зібрання текстів та досліджень, що їх упорядкував М. Сулима в збірнику «Український футуризм. Вибрані сторінки» [15]. Цикл окремих його статей, присвячених не лише футуризму, а й конкретно творчому доробку лідера панфутуризму М. Семенка, дає змогу частково відтворити значення окремих концептуальних положень цього напрямку. Публікуються теоретичні праці учасників напрямку в окремих номерах «Хроніки 2000», збірнику «Українські авангардисти як теоретики і публіцисти» [16], що суттєво полегшує процес формування загального уявлення про естетичну позицію українського футуризму. Загалом, Семенко та інші поети-футуристи як представники літератури 20-х років стають предметом подальших розвідок науковця, який плідно вивчає їхню діяльність до сьогодні. У поле його зору потрапляють питання зв'язку футуризму з бароко, популярність та значення «екзотизмів», «подорожей» у творчості цього напрямку, феномен неологізмів власне українського футуризму й Семенка зокрема, загалом окремі версифікаційні експерименти футуристів [14].

Важливим внеском у дослідження українського футуризму стали публікації Л. Левчук, чия позиція відтворення цього напрямку як самодостатнього та яскравого явища української естетики й культури загалом спровокувала низку аналітичних робіт. У статті, розміщеній у ювілейному збірнику, присвяченому сторіччю футуризму, вона не лише піднімає питання щодо виникнення українського футуризму та проблему національної приналежності його учасників, а й формує загальне уявлення про український футуризм як глобальне, різнопланове явище, що об'єднало собою такі непересічні постаті, як О. Богомазов, К. Малевич, О. Екстер, М. Семенко, брати Бурлюки, О. Архипенко та ін. [17]. Водночас мистецтвознавець аналізує і естетичні риси кверо- та кубофутуризму: «словотворення», «деструкцію», «експеримент», «ритм», «синестезію», «поезюмаларство», інші елементи футуристичної концепції. У дослідженнях Л. Левчук український футуризм – це самодостатній естетичний феномен, який потребує більшої уваги з боку теоретичного аналізу [11]. Окремі дослідження у сфері візуальної поезії кубофутуризму, його зв'язку з версифікаційними експериментами бароко, аналіз поетичного я Семенка, його еротичної лірики здійснив Ю. Ковалів [9].

Незважаючи на значне збільшення праць, присвячених футуризму, уже з початку нового століття, ступінь розробленості теоретичного пласту футуристичних робіт залишається пропорційно меншим щодо висвітлення його витоків та діяльності. Тексти представників футуристичного напрямку переважно друкуються без подальшого аналізу тих естетичних категорій та понять, із яких складається ключова платформа їхньої творчої діяльності. Лише в останні роки з'явилася певна кількість досліджень, у яких власне звернено увагу на концептуальну роль українського футуризму, подано синтетичний аналіз його естетичних пошуків та впливу на становлення сучасного постмодерного мистецтва.

Одними з найбільш цікавих та теоретично обґрунтованих досліджень українського літературного авангарду, у якому велику увагу приділено й українському футуризму як його невід'ємній та важливій частині, є публікації А. Білої. У її монографії «Український літературний авангард: пошуки, стильові напрямки» український авангард досліджено як різнопланове синтетичне явище, що потребує переосмислення притаманних йому типологічних рис уже з погляду застосування сучасної постмодерної методології, що допоможе оновити «рецепцію “старого авангарду”» 1, с. 11 . Дослідження А. Білої цінне вже тим, що знімає стереотипний образ футуризму як суто ідеологічно-реакційного напрямку, який не потрапляє в такт тогочасному революційному настрою. Її глибока рецепція теоретичної бази українського футуризму, біографічного пласту учасників руху, їхніх творів, а також типів дискурсів, які впливали і навіть формували світоглядну позицію митців, подає нам картину свідомого творення цілісної естетичної концепції, самодостатньої щодо російського та італійського футуризму.

Актуальним залишається дослідження Сергія Жадана, відомого своєю літературною діяльністю у сфері прози, поезії, перекладів та есеїстики. Сфера його творчості, зорієнтованої на пошук нових

постмодерних форм вираження, пересікається зі сферою пошуків футуристів початку ХХ ст. Дисертаційна робота Сергія Жадана «Філософсько-естетичні погляди Михайля Семенка» присвячена дослідженню основних категорій та понять, які виводить у своїй творчості поет, його послідовної діяльності у футуристичних групах, таких як «Нова генерація», «Аспанфут», впливу західноєвропейських філософських концепцій Ніцше, Бергсона на творчість Семенка [6].

У контексті окремих філологічних досліджень розглядаються такі оригінально розроблені явища літературного футуризму, як «верлібр», «алогічний текст», «ономатопея» (монографія Н. В. Науменко «Гене́за та шляхи розвитку українського верлібру») [12]. Розгорнута стаття М. Гринишиної «Ідейно-філософські та естетичні засади українського футуризму в полілозі з італійським та російськими інваріантами (перша третина ХХ ст.)» подає не лише хронологічну картину розвитку футуризму в Італії, Росії та Україні, а й окреслює найбільш яскраві особливості їхньої естетики, ідеології, творчості загалом, обмежуючись літературною сферою [5]. Авторка звертає увагу на одночасну наявність експериментальної лексики та архаїчних мотивів у творчості кубофутуристів, оригінальну пластичність творимого ними слова.

Стилістична та жанрова діяльність футуристів надзвичайно різноманітна й водночас суперечлива. Поезія, проза, література факту, поезофільми і навіть романістика – усе це сфера експериментів цього напрямку. Останньому, доволі специфічному виду – футуристичному роману, що його намагалися опанувати учасники «Нової генерації», присвячена монографія М. Васьківа [2]. Автор зауважує, що як такого окремого виду футуристичного роману не було, оскільки технічні новачі, експерименти із формою та змістом траплялися в різних представників українського авангарду, проте він намагається дати характеристику індивідуальним спробам Гео Шкурупія та Леоніда Скрипника, які пробували себе в романістиці. Особливо дослідника цікавила постать Леоніда Скрипника, зважаючи на майже повну відсутність теоретичних наукових досліджень, присвячених творчості письменника. Особливість доробку Скрипника, що на ній наголошує автор, – це симбіоз двох видів мистецтва: кіно та художньої літератури. М. Васьків підкреслює оригінальність «синтетичної» форми скрипниківського твору (сценарій та роман), його наскрізну іронічність, гру з читачем.

Показовим є погляд С. Рябчук, викладений у статті «Український авангард: між деструкцією та “самозванством”» [13]. Аналізуючи інтегративну позицію українського літературного футуризму, який намагався об'єднати всі наявні «ізми», дослідниця виявляє його амбівалентну елітарну-антиелітарну суть. Парадоксальність, невизначеність, подвійність футуристичної творчості Рябчук визначає як «самозванство» – одну з характерних, заснованих на іронічності, рис панфутуризму, напрямку, який науковець визначає як антистиль. Це підтверджує, на думку автора, дискурс насильства, дегуманізації людини як внутрішньо порожнього, механістичного конструкта, відтворюваного футуризмом. Звичайно, така позиція має право на існування, проте концепція авторського Я, Маски, Гри у творчості М. Семенка, інших представників напрямку, соціокультурної ситуації, у межах якої розгортається футуризм, змушує більш уважно проаналізувати його естетику.

Загалом обмаль досліджень, присвячених естетичній позиції лідерів чи активних учасників власне українського футуризму – це великий недолік, ураховуючи таку особливість футуризму як напрямку, творимого не так гуртом, як силою переконань окремих особистостей (Марінетті, Бурлюк, Семенко). Д. Бурлюка як українського батька російського футуризму досліджують лише росіяни. М. Семенку присвячено тільки три окремі теоретичні розвідки філологічного спрямування: Г. Черниш, С. Жадана та Р. Гончарової. Саме тому аналіз творчості митців-футуристів із позиції естетико-біографічного методу має надзвичайну актуальність, оскільки дає змогу відкрити додаткові джерела та витoki українського футуризму.

Висновки. Отже, теоретичний аналіз концептуальної бази українського літературного футуризму доволі різноплановий, проте, як бачимо, лівова частка припадає на філологічні праці, натомість естетичну рецепцію подано в окремих нарисах певних футуристичних категорій без їхнього цілісного та послідовного вивчення. Таким чином, сучасна наукова думка потребує більшої уваги до вироблених футуризмом категорій (деструкція / конструкція / екструкція, динамізм, фактура / ідеологія, поезомалярство та ін.). Оновлений погляд та методологічна база, підґрунтям якої є дослідження в галузі структуралізму та постструктуралізму, герменевтики, психоаналізу, семіотики та феноменології, дадуть можливість досліджувати український авангард, зокрема футуризм, як повноцінну естетичну парадигму, що вплинула на формування сучасної української культури.

Джерела та література

1. Біла А. Український літературний авангард: пошуки, стильові напрямки : монографія / А. Біла – Вид. 2-е, доповн. та переробл. – К. : Смолоскип, 2006. – 464 с.
2. Васьків М. С. Романні форми в українській літературі 1920–30-х років : монографія / М. С. Васьків. – Кам'янець-Подільський : [б. в.] 2009. – 325 с.
3. Веселовська Г. І. Український театральний авангард / Г. І. Веселовська ; Ін-т проблем сучасного мистецтва. Нац. акад. мистецтв України. – К. : Фенікс, 2010. – 368 с.
4. Гончаров Р. Форми реалізації авторської свідомості в ліриці Михайля Семенка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Гончаров Р. Є. – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.
5. Гринишина М. Ідейно-філософські та естетичні засади українського футуризму в полілозі з італійським та російськими інваріантами (перша третина ХХ ст.) / М. Гринишина // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. : Мистецтвознавство. – Львів, 2004. – Вип. 4. – С. 138–49.
6. Жадан С. Філософсько-естетичні погляди Михайля Семенка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Жадан С. В. ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2000. – 19 с.
7. Ільницький О. Леонід Скрипник. Інтелігент і футурист / О. Ільницький // Сучасність. – 1984. – № 10. – С. 7–11.
8. Ільницький О. Р. Український футуризм 1914–1930 / О. Р. Ільницький. – Львів : Літопис, 2003. – 453 с.
9. Ковалів Ю. Візуальна поезія Михайля Семенка [Електронний ресурс] / Ю. І. Ковалів // Літературознавчі студії. – 2013. – Вип. 39 (2). – С. 14–20. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Lits_2013_39\(2\)_4.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Lits_2013_39(2)_4.pdf)
10. Ковальова О. Ю. Бінарні колізії модернізму та авангардизму в українській літературі першої половини ХХ ст. (творчість Лесі Українки, М. Семенка, Б.-І. Антонича) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Ковальова О. Ю. ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 20 с.
11. Левчук Л. Українська естетика: традиції та сучасний стан : монографія / Л. Левчук. – Черкаси : Маклаут, 2011. – 340 с.
12. Науменко Н. В. Генеза і шляхи розвитку українського верлібру кінця ХІХ – початку ХХІ ст. : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01, 10.01.06 / Науменко Н. В. ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 41 с.
13. Рябчук С. М. Український авангард: між деструкцією та «самозванством» / С. М. Рябчук // Магістеріум. – К., 2007. – Вип. 29. – С. 75–82.
14. Семенко М. Вибрані твори / М. Семенко. – К. : Смолоскип, 2010. – 686 с.
15. Сулима М. Книжниця у семи розділах : літ.- крит. ст. й дослідж. / М. Сулима – К. : Фенікс, 2006. – 415 с.
16. Український футуризм. Вибрані сторінки. – Ніредьгаза, 1996.
17. Українські авангардисти як теоретики і публіцисти / упоряд. Д. Горбачов. – К. : Тріумф, 2005. – 382 с.
18. Футуризм: історія, теорія, мистецька практика // Збірник наукових праць Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Гуманіт. студії. – 2009. – Вип. 24.
19. Черныш Г. Н. Украинский футуризм и поэзия Михайля Семенко : дис. ... канд. филол. наук / Черныш Г. Н. – К., 1989. – 181 с.

Чоп Тамара. Украинский футуризм в отечественных аналитических работах. Стаття посвящена изучению отдельных эстетических категорий украинского футуризма в аналитических работах критиков начала прошлого века и современников. Определяется уровень и полнота теоретического взгляда на эстетическую концепцию направления, его зависимость от существующей идеологии. Критические статьи, посвященные украинскому футуризму, выходят синхронно развитию самого направления. Провокативные, категорические характеристики этого творческого направления было сложно понять и принять, поэтому восприятие его публикой и критиками было изначально негативным. Объективная оценка футуристических экспериментов была довольно редким явлением и касалась общих положений концепции. Новый всплеск исследований последовал в 1990-х гг. В поле зрения ученых попадают не только идеологические конструкции панфутуризма, но и личность его основателя, основные теоретические постулаты. ХХІ век заново открывает авангард, и творчество панфутуризма притягивает внимание не только литературоведов, но и философов, эстетиков. В тоже время количество аналитических работ, посвященных категориям, выработанным футуризмом, остается недостаточным для формирования общей эстетической категории направления.

Ключевые слова: футуризм, М. Семенко, динамизм, эстетика, библиография, критика.

Chop Tamara. Ukrainian Futurism in Native Analytical Works. The article deals with studying of particular aesthetic categories of Ukrainian futurism in analytical critics' works of the beginning of the century and modern scientists. The level and completeness of theoretical view on aesthetic concept of the branch, its dependence on the existing ideology are determined. Critical articles concerning Ukrainian futurism have been published synchronically to the development of the branch itself. Provocative, categorical characteristics of its creative work were difficult to

understand and accept, and for this reason in public's and critics' eyes perception of the direction was initially negative. Objective assessment of futuristic experiments was quite rare and concerned the general points of the concept. New wave of researches followed in the 1990-th. Not only ideological pan-futurism constructions, but the personality of its founding member and the main theoretic postulates come into view of scientists. The XXI-st century discovers avant-garde over again and creative work of pan-futurism attracts attention of literary critics, philosophers and aesthetes as well. Meanwhile, the number of analytical works that deal with categories developed by futurism still remains insufficient to form the general aesthetic idea of the direction.

Key words: futurism, M. Semenko, dynamism, aesthetics, bibliography, criticism.

Стаття надійшла до редколегії
18.01.2016 р.